

KESZEG VILMOS

ÁTVÁLTOZÁS VÁLTOZÓ KONTEXTUSOKBAN

A diskurzus első fázisa – az izgatott híresztelés és hitetlenkedés – a konkrétum logikáját követve irányítja a figyelmet a helyzet paramétereire. A szóban forgó egyén esetté válik.

■ Az átváltozás az évezredek során az egyik legprovokatívabb helyzetnek bizonyult. A mitológiákban az istenek és a démonok adottsága. A dolgok a teremtés korában nyerték el végső, stabil formájukat, átváltozással. Az alkímia az ember és az anyag természetének átalakítását kísérte meg. Az átalakulást a mesetörténetek még „természetes” fordulatként jelenítik meg, azonban valójában már a fantasztikum világában. A maszkok alkalmazásával a rítusok gyakran valósítják meg a szimbolikus metamorfózist. A hiedelemrendszer a felvilágosodás racionalizáló mozgalmá, a boszorkányüldözés lezárta után is éltette az átváltozásban való hitet.¹ A művészetek hálásan fedezték fel a témát a legkülönbözőbb jelentések megfogalmazása számára. A hírként 1633-ban megjelent történet a büntetésből kutyává változott lengyel nemesről (J. W. Brednich) ponyván hódította meg az olvasókat, s vált az istenkáromlás és a zsarnokkodás miatti büntetés példázatává. A finn származású Kallas Aino *A farkasmenyasszony* című regényének főszereplője, a fiatal erdőszasszony ellenállhatatlan vágyat érez a környéken garázdálkodó farkasfalkába állni. Ezek a farkasok a sától származtak, és a boszorkányokkal cimboráltak. A magára maradt asszony egy titokzatos Szent Iván-éjszakán farkasbőrt ölt magára, s ettől teljesen állattá változik. Hátártalanul szabadnak érzi magát, állati ösztönök ébrednek fel benne, s ettől kezdve örömet leli a vad vágtságban, az élő testek marcangolásában.

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy az átváltozás mitológiában való előfordulásának egyik formáját és annak megváltozását a diskurzus kontextusában értelmezzük.

A mezősegi prikulics

■ Kocsis János (1932–2005) gyermekkoromban szomszédom volt. Amikor kutatásba fogtam, mindegyre visszatértem hozzá. Semmilyen kérdés nem zavarta. Megismertem élettörténetét, örömeinek forrásait és bánatainak okát, tudásának és hitének mélységeit és határait. Tőle hallottam, talán először, hogy édesapja egy alkalommal kaszálni ment, s a szomszéd réten egy „barátjára” „rájött az órája”, kutyává alakult, s a feleségére támadt. Akkor is tudtam, hogy Kocsis János az édesapja ismerősei közül név szerint nem tudta volna azonosítani a prikulicsot, s azt is, hogy az édesapja nem volt figyelmes szemtanúja sem az átalakulásnak, sem a férj és a feleség küzdelmének. Ennek ellenére Kocsis János hitte, amit mondott. Amikor 1980 táján egy őszi, borongós estén újra a téma felé tereltem a beszélgetést, elutasította kérésemet. Az őszi prikulicsok átváltozásának időszaka, s ha róluk beszélünk, könnyen megeshet, hogy ártani fognak. Úgy tanulta, és azt vallotta egész életén keresztül, hogy a prikulicstól tartózkodni kell.

A terepmunka során hallottam, hogy az 1950-es években Detrehemtelepen egy fiatal, családos férfi időnként kutyává változott, a 30-40 km-re kezdődő havasokba ment, ott hányódott egy hónapon keresztül, családját elhanyagolva. 1980 őszén Felsődetrehebben hallottam izgatott beszámolót arról, hogy rövid idő alatt két esetben találtak kutyává átalakult emberrel. Záróra után a vegyesbolt kiszolgálónőjének egy borjú nagyságú, hosszú szőrű kutya állta útját. Két lábra emelkedett, s nem mozdult. A nő férje belerúgott, mire az állat nyögött, s továbbvonszolta magát. Alsódetrehebben a bolt éjjeliőrét látogatta meg a kutya. Hiába riasztotta az ismeretlen látogatót, az nem akart továbbállni. Mezőbodonban egy Toader nevű, felnőtt férfi alakult át rendszeresen berbécscsé az 1950-es években. A határon bolyongott, úzóbe vette a kutyákat. Az 1960-as években Aranyosegerbegyben egy Gizella nevű nő változott hol kutyává, hol számmárrá. Az Aranyosegerbegy és Aranyosgyéres közötti területen várta, megtámadta, megfutamította áldozatait. Prikulicsot szinte mindenütt megneveztek, amerre hiedelemgyűjtést végeztem: Berkenyesen, Felsődetrehebben, Magyarberétén, Magyardécsén, Magyarfrátán, Magyarszováton, Mezőtőháton, Mezőbodonban, Nagysármáson.

Mielőtt a figyelmem elfordult volna a mezősegi hiedelmekről, 2001 őszén halottam utoljára friss prikulicsjárásról. Egy holdtölte idején Aranyosgyéresen egy 40 éves férfi kutyává alakult. A település nagy ipari egységének kerítése körül ólalkodott, fel-felugrott a kerítésre. A gyár közelében barakkokban lakó romák figyeltek fel rá. Körülvették, s egy késsel könnyen hátba szúrták. A seb vérezni kezdett, s a kutya visszavedett emberré. A történet a több ezer munkást foglalkoztató gyárban hamar szárnyra kapott, s a hírt ki-ki magával vitte a falujába.

A diskurzus kontextusában

■ A prikulics hiedelmét folyamatos diskurzus tartja napirenden.

A diskurzus első fázisa – az izgatott híresztelés és hitetlenkedés – a konkrétum logikáját követve irányítja a figyelmet a helyzet paramétereire. A szóban

forgó egyén esetté válik.² Kiemelődik a névtelenségből, s a diskurzus mint kollektív tényfeltáró és értelmező folyamat során rendre feltárulnak élete biografikus motívumai, körülményei, a szokásai, kapcsolatai. A róla való beszélés tartalmazza a meglepetés, a megdöbbenés indulatait, az okok firtatásának és az ítéletek megfogalmazásának, az elhatárolódás, a marginalizálás nyelvi és proxemikai gesztusait. A diskurzus rendre átírja biográfiáját, prikuliccsá alakítja, hozzárendeli a prikulicsra jellemző biografikus és narratív sztereotípiákat. A gyakoribb narratív sémák a prikulicsnak való születés, a kutyává való átalakulás, a prikulicsként való viselkedés, a visszaváltozás. Ez a diskurzusnak már a következő, a második fázisa, amikor az eset egyre inkább elveszíti aktualitását, szenzáció jellegét, a mindennapi kommunikáció napirendre tér fölötté, s a történet a közösségi emlékezetben él tovább, ahonnan újabb beszédhelyzetekben példázatként, az egyént kompromittáló vagy a hiedelmet legitimáló narratívumként idézhető fel.

A felsődetreheimi Török János (sz. 1930) személyes élményként számolt be a prikulics ténykedéséről. Legényként szolgálni ment. Egy nyári éjszakán nyitva hagyta a csűrkaput, s a szénában vetett ágyat magának. Arra ébredt, hogy egy idegen kutya nyalogatja a talpát: „egy akkora kutya né, egy jó számárfióka, egy fekete kutya járt a talpamnál, mit tudam én, nyalta a talpamat, mit csinált addig az ideig, amíg én feébredtem, amiko én feébredtem, megállott a kutya, s megnézett. [...] Muszkánok hitták a kutyánkot, nem lehetett aztat a láncból kiereszteni [...], me összetépte az embert. De eztet nem fogta. Hogy a nyavalya rontsa ki az ódalbordáidat, vajon miféle kutya lehet ez, te? Fekelek és veszem a villát, s meek feléje, hereg, de nem szalad. Állak, s gondolkozak, te, ez csak Gyurka bácsi lehet [...] a haramadik szomszédból, [...] mondták, hogy Gyurka bácsi prikulics lesz. Rontsa ki a nyavalya a prikulicsát, hogy meneküljek én meg ettől, gondolkoztam, fiatal gyermek, há mi, tizennyóc esztendős gyermek vótam, há most má gondolkozz meg, hogy menekülsz meg, te, és senki, az Istenen kívül nem segít senki se, hogy menekülj meg tőle. Menyek, uszítam a kutyát, a kutya nem fogja, menyek a villávo feléje, nem reterál. [...] Valahogy hozzáközeledtem, s a villáva ráütettem. De én olyant ütettem rá a villáva mindenesetre, mint egy tisztességes emberre. A villávo. Akko ement. Elment, nem telt belé őt perc, onnét a harmadik háztó: – Hadd e, úrfi, me még beszélek én velled. De én nem feleltem neki egy szót se.” Megküzdött a prikuliccsal a nagysármási Farczádi Dénes is (1912). A mezőn támadott rá, ő pedig a villával többször beleszúrt. „Hát elég az hozzá, mi történik, azt mondják nekem, te tudod, hogy ki volt nálad az éjjel? Somogyi Dani bácsi. (Nevet.) Igen. Ott lakatt lenn az aljba.”

Egy-egy eset 50-80 éven át szolgált hiteles példázatként. A téma egy-egy friss eset kapcsán aktivizálódott, s ilyenkor a korábbi esetek áttekintése, összevetése is megtörtént. A beszélés általában a „hogyan vannak!” típusú indulatos diskurzus keretében zajlik, folyamatos legitimálás kíséretében. Az időben való elhelyezés, valamint a hitelesítés a szemtanú megnevezése által történik. A „mondták, mondják” megfogalmazás az eset közismertségét, az eset hitelessége fölötti konszenzust emeli ki. Az esetet felidéző általában előszeretettel nevezi meg forrásként vagy szemtanúként az általa tekintélynek tartott személyt. Esetenként „mondta mámi”, „nagyapám mondta”, „magyarázta apám”, „édesanyám magyarázta”, „anyuék mesélték”, „az én testvérem, az én saját testvérem, az mondta”, „mostohaapám meghótt, ő is meg tudná mondani”. Máskor polgári néven vagy foglalkozásával azonosítják az információ forrását. Olykor pedig ho-

mály fedi az információ forrását: „nem tam, ki mondta, én csak hallattam”. Az eset tér- és időbeli közelítése és távolítása, a forrás nominalizálása vagy anonimizálása olyan nyelvi viselkedés, amelyet a meggyőzni akarás vagy az információ megkérdőjelezése vagy takarni akarása motivál. A gyűjtött adatbázisban 18 alkalommal van szó a településen, 14 alkalommal pedig szomszédos (vagy legalábbis azonosított) településen történt átalakulásról. A szülőkre, a nagyszülőkre történő gyakori, már-már tüntető hivatkozás a hagyomány, a felnőttek, az idős generációközi kommunikációban játszott tekintélyét hangsúlyozza.

A narratív beszédforma megelőzi vagy párhuzamosan követi a fogalmi nyelvet.³ Az elsődleges narratívumok friss élménytörténetek, híresztelések. A prikulicsról való beszélés azonban kitermelte azt az integráló narratívumot is, amely a prikulics hiedelemkörének minden releváns morfológiai elemét tartalmazza. A történet szerint a fiatal házások valahova elmennek (a határra, szénát gyűjteni, látogatóba, vásárba). A férj figyelmezteti feleségét, hogy ha kutya támad rá, igyekezzék úgy megsebezni a támadóját, hogy vér serkenjen testéből. Esetleg a védekezéshez szögesbotot ad át neki. A férj elmegy „bajára” (az erdőbe, a szénaboglyák mögé, a kukoricásba), bukfencet vet, kutyává alakul s feleségére támad, s a küzdelemben összeszaggatja az asszony ruháját. Az első csepp vér láttán megnyugszik, visszavonul, visszaváltozik, s derűs arccal tér vissza a feleségéhez. Az asszony gyanútlanul számol be a támadásról. Amikor mosolygó férje fogai között megismeri a ruhájából származó cafatot, cérnaszálat, megirtózik tőle, s hazaköltözik szüleihez. A vándormonda lokalizálása térhez, időhöz, személyhez köti az eseményt, s a történet forrását is megnevezi, azonban elhívására alig tart igényt. Megmarad kuriózumot szemléltető érdekes, szórakoztató, meglepő történetnek. A „forma uralma”, a történet kerek volta felszámolja a történet külső referenciáját, fikcióvá alakítja.⁴ A történet a varázsmesék negatív redakciójának is tekinthető. A mesében a hős próbák során bizonyítja rátermettségét, s elnyeri a királykisasszony kezét. A prikulics házasságot köt, majd váratlanul fény derül betegségére, s a felesége elhagyja. A hiedelemkör erózióját okozza a mondai, mesei hagyománnyal való affinitás. A prikulics nem csupán kutya alakját öltheti magára; egy számárrá változott prikulicsot a kovácsok megpatkoltak.

Szociális kontextus

■ A prikulicsról való beszélés a mitológiát folytonosan konkrét helyzetekbe, szociális kontextusokba helyezte. A prikulics egy lokális társadalom tagja. „A prikulicsak rendes emberek vótak, családosak – mondja egy mezőbodoni személy –, csakhogy aztán átvátozik teljesen.” Általában férfiak, ritkábban nők. A figyelem általában felnőtt korban, a házasságkötést követően terelődik rá. Ekkor válik nyilvánvalóvá külön viselkedése, az enyhe mizantrópia, a magány kedvelése, a szintén enyhe, külsőségekben megnyilvánuló aszociális és a depresszív hajlam. Ha családja van, időnként eltűnik felesége, gyermekei elől, ha városra, vásárba megy, esetleg munkába ingázik, előszeretettel választja a magányos gyaloglást, akár hosszú útvonalon is. Az egyik fiatal házas férfi egy-egy hónapra magára hagyta feleségét, az Érchegység havasai között kóborolt, „hányódott”. Az egyik, prikulicsként számon tartott asszony éjszakánként kóborolni indult az utcán, a falu határában. Éjjel, szürkületi időben, ritkábban a nap folyamán mások nyomába szegődött. Amikor a férfi sajátos viselkedése állandósul, a feleség

elválik tőle: „szegény menyecske evált tőle. Nagyon megirtózott” (Andrássytelep, Nagysármás).

Az első átváltozástól kezdve az egyént prikulicsként tartják számon, prikulicsként viszonyulnak hozzá. Az ember nyomába szegődő ismeretlen kutyában őt vélik felismerni. Egy felsődetreheimi adatközlő szerint: „ha nem is vót prikulics [...], csak vót vaj egy kutya, hogy megijedt tőle”. A kezén vagy arcán megjelent horzsolást a kutyákkal való viaskodás következményének tartják. Sem vele, sem családtagjaival nem szakítják meg a kapcsolatot. A kapcsolattartás mégis merevé, formálissá válik. Általában sajnálattal tekintenek rá,⁵ tartózkodva beszélnek vele és családtagjaival, feltűnően, tünetően leplezik a viszolygásukat és félelmüket, s a háta mögött kibeszélik, feltételezéseket fogalmaznak meg. „Elég nagy baj ez, aki ez alatt ke hogy élje le az életit” (Andrássytelep). „Nálunk is megvan, még mai nap is félnek a prikulicstul a gyermekeink” (Magyarfráta).

Természeti kontextus

■ A mezőségi világot átszelő ösvények vadrózsa-, galagonyabokrok mellett vezetnek el. A hosszasan gyalogló személy nagy eséllyel vált a tüskés bozót áldozatává. A megszagattott, rendetlen öltözet, a kézen és az arcon esett horzsolások könnyen váltak az ember alakban a prikulicsra jellemző kóborlás árulkodó jeleivé.

A kopár dombokon űzött mezőségi alapfoglalkozás, a pásztorkodás elmaradhatatlan kelléke volt az állatokat őrző kutya. Csellengő kutyával éjjel és nappal, a határon és a falu utcáin egyaránt találkozni lehetett. A pásztorkutyák el-elkísérték a gyalogost, s ha több kutya találkozott össze, egymásra acsarkodnak, egymásba martak.

A prikulics hiedelemkör alapmotívumai látványként folyamatosan újratermelődhetnek a mezőségi tájban.

A paraszti mitológia és a természeti környezet összekapcsolódását fontosnak tartjuk hangsúlyozni. A mezőségi prikulics csak nagy ritkán alakul vérengző farkassá.⁶ Általában kutya alakot ölt magára. Alig 50-100 kilométerre, az Érc-hegység havasai között, akárcsak a magyar nyelvterület többi régiójában, a prikulics az erdők állata, a nyáját és az embert megtámadó vérengző farkas.

Kognitív kontextus

■ Ezen a ponton az értelmezés nem kíván átlépni, mert méltán gyanússá válhat, hogy fogadatlan prókátorként kíván kiállni Kocsis János és társai mellett. Ami ezen túl van, az maga a hit és a hit mitológiának, hiedelemnek nevezett változata. Egy másfajta világlátás és -észlelés.

Amikor 1980 táján, az őszi estén Kocsis János visszautasította, hogy a prikulicsról beszéljünk, úgy viselkedett, ahogyan megtanulta, megtapasztalta, és egy életen keresztül hitte: prikulicsok vannak, a prikulicstól félni kell. Viselkedését az a pszichológiai realitás szabályozta, amely a világot sajátosan építette fel számára.⁷ A prikulics ennek a világnak a része. Olyan mértékben, hogy őszi időben folyamatosan óvakodott beszélni róla.⁸

A prikulics – ember és állat? Karl Linné rendszertana óta tudományos illem tiltja ennek a kérdésnek a felvetését. Hogy a prikulics hiedelmét megértsük, mégis ezt kell tennünk, sőt azt is el kell fogadnunk, hogy a két kategória között folyamatosan lehetséges az oda-vissza út megtétele. A „primitív mentalitást” re-

konstruáló Lévy-Bruhl szerint a dolgok egy időben két világban, kétféle természetnek megfelelően léteznek, ez a *participáció törvénye*.⁹ Vagy pedig alakjuk fluid, ami lehetővé teszi a más formába való átmenetet.¹⁰ Láng János a jelenséget a *kettős természet motívumának* nevezi: a tárgyak, az élőlények, a jelenségek – számunkra érthetetlen módon – egyidejűleg ők maguk és mások is.¹¹

Látható-e a prikulics, valamint a paraszti mitológia és mágia sok eleme? A vihardémon sárkány, a lüderc, a cseberben a lopás jelenete? Az antropológia a mentális képzelőerő kultiválásának nevezi az olyan szocializációs folyamatot, amely során az egyén megtanulja kulturális közösségének realitásait. Látni kezdi, látni tudja mindazt, amit a környezetében élők a különböző helyzetekben látni, érzékelni tudnak.¹²

A farkaskoldus a magyar etnológiai irodalomban

■ A Werwolf-hiedelmek indoeurópai, mai formájukban szláv, germán és román eredetűek.¹³ Az első értelmezései a középkori városi társadalom idegenektől (vándorkoldusoktól) és a vadaktól való tartózkodására vezetik vissza. A példák között szerepelnek azok a periratok, amelyek gályarabságra, örültek házába kényszerítették a feltételezetten állat alakban a városban garázdálkodó személyeket, koldusokat.¹⁴ Az értelmezés másik rétege a feudális, állattartó paraszti mentalitást rekonstruálja. Ipolyi Arnold és Gönczi Ferenc szerint a farkaskoldus a holta után farkassá változó juhász, aki az állatok elpusztításával áll bosszút az elszenvedett sérelmekért.¹⁵ Gönczi Ferenc és Róheim Géza szerint a bosszúszomjas, vagy a születésekor a bába által megrontott személy farkassá változik, állatokat pusztít, és parancsol az állatoknak.¹⁶ Két aranyosszéki falu prikulicseseit legutóbb Komáromi Tünde vette számba, a köztudatban élő képzetek, a prikuliccsal szembeni attitűdök és mentalitások áttekintésével.¹⁷

A kutyává alakulás okát, valamint a kutya alakban való ténykedést az utóbbi évtizedekben sajátos magyarázat értelmezi.¹⁸ A betegséggel való születést a fogantatás vagy a születés valamilyen rendellenességének, sajátos körülményeinek tulajdonítják. Egyik adatközlő szerint a harmadik generációs törvénytelen gyermek prikulicsnak születik. Kedvezőtlen a holdtöltekor történő születés. A meggondolatlanul kimondott szülői átok is szerencsétlenné teheti a gyermeket.¹⁹

A betegség holdváltózáskor, újholdkor, holdfogytán, holdtöltén hatalmasodott el, szabályos időközönként (három, hat, kilenc hónap). A prikulics félrevo-nult, s kutyává változott. Az átváltozást esetleg bukfencsel hajtotta végre. Kutya alakban bejárta a falu utcáit, embert, a falu határát, kutyát keresve. Áldozatával csupán annyira küzdött meg, hogy valamelyikükből vér serkenjen. A vér látványára vissza tudott változni emberré. Ha nem talált áldozatra, a kóborlástól ki-merülten összerogyott, s esetleg elpusztult.

A feltételezés szerint testi jegye, fölös testrésze volt: egy 10 cm-es, ritka szőrzettel borított farkocsőkevény. A rendellenes testi jegyet azonban teljesen palásolták.

A *pricolici* és a *vâlva lupilor* a román etnológiai irodalomban

■ A 19–20. század fordulójának román etnológiai irodalma is vérengző, gonosz lényként írta le. Marienescu értesülése szerint a *pricolici* egészséges, kövér, pirosposzgás arcú; tekintete merev, átható, ártó. Kutyává vagy farkassá alakulva

bejárja az udvarokat, a határt, elpusztítja a teheneket, a juhokat, a majorságot, az útjába kerülő embereket megveri, a kutyákat véresre marja. Akcióideje májustól az őszi dér lehullásáig tart. Gonosz asszonyok tehenek zsírjából készített kenőccsel bekenhetik betegeskedő ellenségüket, hogy az prikuliccsá váljon. A megrontott személy mocsarakban, hegyekben bolyong. A visszaváltozásnak különböző eljárásai vannak.²⁰ Kostakinak is tudomása van a rontás következtében bekövetkező átváltozásról; a pricolici jószántából különösen nagycsütörtökön tud átváltozni. Az ugyanabban a hónapban született kilencedik, holdkóros testvérből pricolici lesz. Embervérre szomjazik, állat alakban megfedezkedik a barátai és a rokoni kapcsolatokról. Nyári és őszi éjszakákon állatokat pusztít, feldúlja a kerteket. Holta után vámpírrá válik. „A pricolici-ok általában a gonosz szellem által elcsábított, kegyetlenkedésre kényszerített szerencsétlenek. Nincs egyéb kívánságuk, mint megszabadulni az őket hatalmában tartó varázslattól” – értelmezi a szerző.²¹ A. Gorovei tudomása szerint az ugyanabban a hónapban született kilencedik testvér pricolici.²²

A későbbi gyűjtések és elemzések kiostálták a pricolici kegyetlenkedéséről szóló sarkító adatokat, s a bűnben fogantatás és születés traumáját s a belőle fakadó devianciát értelmezték. A bűnös születés nem szűnt meg foglalkoztatni a közvéleményt. Hitelesnek tartott, 50-70 éves esetek alapján a népi diskurzus újra és újra nekirugaszkodik megfejteni az állattá való átalakulás, a környezetben végrehajtott igazságszolgáltatás (bosszú) okait.²³

Zárás

■ Amíg volt, a prikulics gonoszkodása, átváltozása folyamatosan foglalkoztatta, megosztotta a közvéleményt. A róla szóló diskurzusban párhuzamosan éltek egymás mellett a különböző feltételezések. A Mezőségen prikulicsok ma aligha vannak. Ugyanis rendre-rendre eltűntek a diskurzus éltetői, megszűntek azok a beszédhelyzetek, amelyekben az állatokra vagy a feleségre támadó prikulics beszédtema volt. Ha mégis vannak, a maguk törvényei szerint élő, jövő-menő, deviáns, ártalmatlan emberek, akiket a közvélemény sajnálkozással követ, sőt egyre gyakrabban észre sem vesz, azaz szóra sem méltat. Ha a köznyelvben a neve elhangzik is, a nem éppen daliás alkatú személyt illetik vele: „Hogyha alacsony, hogyha kisebb növésű, akkor úgy mondták, hogy prikolics.”²⁴ Vagy pedig – tréfásan-kedélyesen, de még mindig a kulturális emlékezet utolsó morzsáit morzsolgatva – az izgága gyereket: „A gyerekekre is mondják, úgy szólítsák meg a nagyok, hogy te prikulics.”²⁵

■ JEGYZETEK

1. Erdész Sándor: *Állattá változások a nyírségi népi hiedelmekben*. (A Jósa András Múzeum Évkönyve I. 1958) Bp., 1960. 215–226.
2. Filozófiai antropológiai esszéjében E. Cioran írja, hogy csupán annak a létezésnek van értelme, amely esetté tud válni. Az eset az érdeklődés középpontjába állítja az egyént, kiemeli a névtelenségből, s az univerzális esszencia helyett a partikuláris esszenciával tölti fel sorsát. Emil Cioran: *Omul fără destin*. In: *Uő: Antropologia filosofică*. Pentagon–Dionysos, Craiova, 1991. 15–22.
3. Jürgen Habermas a „metafizika utáni gondolkodás” termékének tekintette a mítoszok narratív szemléletének háttérbe szorulását, az empirizmusnak, a személyes tapasztalatoknak a megismerésben való eluralkodását, az értelmezés racionalizálódását, az ész szituálizálását. J. Habermas 1993 (1988). Jürgen Habermas: *A metafizika utáni gondolkodás motívumai*. In J. Habermas–J.F. Lyotard–R. Rorty: *A posztmodern állapot*. Századvég, Bp., 1993. 179–212. (eredeti kiadás: 1988)
4. A folyamatot – V. Propp és J. M. Meletyinszkij nyomán – Nagy Olga a jelentés-átfordulás, az inverzió fogalmával nevezi meg: a szabályos forma, a történet stílussteremtő eszköz, amely során „a mitikus fantasztikumból mesei fantasztikum” jön létre. Nagy Olga: *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum*. Kriterion, Buk., 1978. 98–103.

5. Ezt a viszonyulást örökölte meg Kovács Ágnes is a kalotaszegi Ketesden. Kovács Ágnes: *Kalotaszegi adatok a lüdercről, sárkányról, garabonciásról, rosszakról, prikolicsokról, boszorkányokról*. Ethnographia LVIII (1947) 1–2. 111–114. 112.
6. Hasonló megfigyelést tesz Komáromi Tünde az aranyosszéki hiedelem ismeretében. Komáromi Tünde: *Prikulics Aranyosszéken*. In: *Változó társadalom*. Szerk. Borbély Éva–Czégényi Dóra. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 1999. 44–72. 66.
7. A mítosz realitását mint pszichológiai realitást B. Malinowski írta le, majd nyomán M. Eliade és Je. M. Meletyinszkij. Je. M. Meletyinszkij: *A huszadik századi nyugati mítosz-elméletek*. Ethnographia 84. (1973) 1–2. 104–114. 107.
8. A kognitív antropológia amerikai képviselője, Ward Goodnough kulturális teljesítménynek tekinti a megfelelő teljesítmények, reakciók és ítéletek generálását (fájdalom, fizikai erőfelfejtés, indulatok, félelem). Ward Goodnough: *Description and Comparison in Cultural Anthropology*. Aldine. Chicago, 1970.
9. Lucien Lévy-Bruhl: *L'expérience mystique et les symboles chez les primitifs*. Alcan, Paris, 1938. 93.
10. Lucien Lévy-Bruhl: *La mythologie primitive. Le monde mythique des Australiens et des Papous*. Alcan, Paris, 1935. 45–46.
11. Láng János: *A mitológia kezdetei. Az ősi népek elbeszélései*. Gondolat, Bp., 1979. 59–65. Példákat a magyar paraszti mitológiában is találunk. A sárkányfarok felhő viharfelhő is, s ugyanakkor a benne található, kígyó alakú vihardémon.
12. Richard Noll: *Mental Imagery Cultivation as a Cultural Phenomenon: the Role of Vision in Shamanism*. Current Anthropology 26. (1985) 4. 443–461. A lüdercet látni tanításról: Keszeg Vilmos: *Történetek a lüdercről*. In: *Uő: Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, Kvár, 2002. 60–104. A mezőségi leánygyermek cseberbe nézéséről: Keszeg Vilmos: *Egy látomás. Az esemény, a reprezentáció és az ítékezés*. In: *Uő: Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, Kvár, 2002. 28–59.
13. Az emberfarkas hiedelemkörének összefoglalása: Pócs Éva: *Néphit*. In: *Magyar néprajz VII*. Főszerk. Dömötör Tekla. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 527–692, 577–579.
14. Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1854. 361; Gönczi Ferenc: *A csordás farkas*. Ethnographia XVI (1905) 93–96. 93–94; Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Athenaeum, Bp., 1925. 90–93.
15. Ipolyi: i.m. 361; Gönczi: i.m. 90–94.
16. Gönczi: i.m. 93–94; Róheim: i.m. 90–93.
17. Komáromi: i.m.
18. A farkaskoldussal kapcsolatos képzetek a közép- és az újkor során tevődtek át a kutyára is. Pócs Éva: i.m. 577.
19. Bukovinában testvérek kapcsolatából *purkulics* születik, aki hét évig ember, hét évig kutya. Bosnyák Sándor: *A bukovinai magyarok hitvilága*. Folklor Archívum 6. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Bp., 1977. 144. Román etnológiai adat szerint a hűsvét előtti nagybőjt idején fogant gyermekből lesz prikulics. Otilia Hedeşan: *Între oameni și lupi. Valva lupilor*. In: *Uő: Pentru o mitologie difuză*. Marineasa, Timișoara, 2000. 135–177, 139–140.
20. A. M. Marienescu: *Pricolici*. Familia VIII (1872) 10. 116; 14. 164; 15. 176. 1872.
21. N. L. Kostaki: *Pricolicii. Studiu de mitologie română*. Viața Românească. Revistă literară științifică. XVI (1910) V. 389–391.
22. Artur Gorovei: *Credinți și superstiții ale poporului român*. Grai și suflet – Cultura națională, București, 1995. 201.
23. Hedeşan: i.m.
24. Czégényi Dóra: *A hiedelemtudat újratermelődése és továbbélése. Szilágysági hiedelmek és hiedelemszövegek az ezredfordulón*. Doktori disszertáció. Kvár, 2012. II. 34.
25. Keszeg Vilmos: *Mezőségi hiedelmek*. Mentor, Marosvásárhely, 1999. 186.